JADIDLARNING YANGI ZAMON QURISH YO‘LIDAGI MA'RIFIY, IJTIMOIY VA MILLIY HARAKATLARI

Nurmuxamedjonov Axmadjon Maxmudovich
Farg‘ona davlat universiteti
Vokal va cholg‘u ijrochiligi kafedrasi dotsenti
E-mail: ahmadjonnurmuhammedjonov@gmail.com
Tel.: +998 99 323 65 65
https://doi.org/10.5281/zenodo.24245761

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston va Markaziy Osiyo hududida shakllangan jadidchilik harakatining yangi zamon qurish yo‘lidagi ma'rifiy, ijtimoiy-madaniy va milliy harakatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Jadidlarning jamiyat taraqqiyotini, avvalo, ta'lim va ma'rifatni yangilashdan boshlash g‘oyasi, yangi usul maktablarini tashkil etishi, zamonaviy fanlarni o‘quv jarayoniga kiritilishi, matbuot va nashriyotni rivojlantirishi, teatr va adabiyotdan ijtimoiy ongni uyg‘otish vositasi sifatida foydalanishi yoritiladi. Shuningdek, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir va boshqa ma'rifatparvarlarning milliy tafakkur, zamonaviy ta'lim, madaniy taraqqiyot va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Ilmiy yondashuvga ko‘ra, jadidchilikni faqat ta'lim islohoti yoki siyosiy harakat doirasida emas, balki inson, jamiyat va milliy madaniyatni modernizatsiya qilishga qaratilgan yaxlit intellektual harakat sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, jadidlar, yangi usul maktabi, ma'rifat, milliy uyg‘onish, zamonaviy ta'lim, matbuot, milliy tafakkur, madaniy taraqqiyot, Turkiston, Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlari Markaziy Osiyo tarixida ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar kuchaygan, milliy tafakkur va ma'rifatparvarlik g‘oyalari yangi bosqichga ko‘tarilgan murakkab tarixiy davr hisoblanadi. Ana shu sharoitda jadidchilik harakati vujudga kelib, u ta'lim, matbuot, adabiyot, teatr, madaniyat va ijtimoiy fikr sohalarida yangilanish jarayonlarining muhim omillariga aylandi.

Jadidchilikning dastlabki mazmuni ta'lim berishning yangi usullarini joriy etish bilan bog‘liq bo‘lgan. Biroq vaqt o‘tishi bilan «usul-i jadid» g‘oyasi faqat savod o‘rgatish metodi emas, balki jamiyatning ma'naviy va madaniy hayotini yangilashga qaratilgan keng harakat tusini oldi. YUNESKO nashrlarida ham Turkiston jadidlarining faoliyati ta'lim islohoti bilan cheklanib qolmagani, ularning milliy ta'lim, matbuot va milliy-ozodlik harakatining kuchayishiga ta'sir ko‘rsatgani qayd etiladi.

Jadidlarning tarixiy ahamiyatini byelgilaydigan muhim jihat shundan iboratki, ular jamiyat taraqqiyotining asosiy shartini insonning bilimli, ongli va ijtimoiy mas'uliyatli bo‘lishida ko‘rdilar. Shu ma'noda jadidlarning «yangi zamon» haqidagi tasavvuri tashqi shakldagi yangilanishdan ko‘ra kengroq mazmunga ega bo‘lib, ta'limli shaxs, ma'rifatli jamiyat va milliy madaniyatni rivojlantirish g‘oyalarini qamrab oldi.

Maqolaning asosiy maqsadi jadidlarning yangi zamon qurish yo‘lida amalga oshirgan ma'rifiy, ijtimoiy va madaniy harakatlarini kompleks tarzda tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy-tahliliy yondashuv, manbalarni tanqidiy o‘rganish va ijtimoiy-falsafiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Jadidchilikning alohida sohalardagi faoliyati emas, balki ta'lim, matbuot, adabiyot, teatr, milliy o‘zlik va ijtimoiy islohot g‘oyalarining o‘zaro bog‘liqligi asosiy tahlil ob'ekti sifatida qaraldi.

Jadidchilik harakatining shakllanishi va tarixiy zamini

Jadidchilik XIX asr oxirida Rossiya imperiyasi tarkibidagi musulmon jamiyatlarida ta'lim va madaniyatni isloh qilish g‘oyalari bilan bog‘liq holda shakllandi. Uning intellektual manbalari Qrim, Volgabo‘yi, Kavkaz, Turkiston va boshqa hududlardagi ma'rifatparvarlik harakatlari bilan chambarchas bog‘liq edi. Yangi usulda ta'lim berish g‘oyasi, xususan, maktabda bolaga o‘qish va yozishni fonetik usulda o‘rgatish, an'anaviy yodlashga asoslangan ta'limni takomillashtirish hamda geografiya, hisob, tarix, tabiiy fanlar kabi predmetlarni kiritishni nazarda tutgan.

Turkiston sharoitida mazkur g‘oyalar mahalliy ijtimoiy ehtiyojlar bilan uyg‘unlashdi. Jadidlar jamiyatning qoloqlik holatini tanqid qilar ekan, uni bartaraf etishning eng muhim yo‘li sifatida ilm-ma'rifatni ko‘rdilar. Shu sababli yangi usul maktabi jadidlar faoliyatining markaziy institutiga aylandi.

YUNESKO ma'lumotlariga ko‘ra, XX asr boshlarida Turkiston va Buxoroda yangi usul maktablari tashkil topib, 1905 yildan mahalliy o‘zbek va tojik aholisi uchun bunday maktablar tarmog‘i kengaygan. Yangi maktablarda diniy bilimlar bilan bir qatorda arifmetika, geometriya, mantiq, tarix, geografiya, arab, fors va rus tillarini o‘qitishga e'tibor berilgan.

Bu holat jadidlarning ta'limga munosabatida muhim yangilikni ko‘rsatadi: ular bilimni faqat diniy yoki tor ixtisosiy doirada emas, balki insonning hayotda mustaqil fikrlashi va jamiyatda faol ishtirok etishi uchun zarur universal vosita sifatida tushundilar.

Yangi maktab — yangi inson kontseptsiyasining asosi

Jadidlarning yangi zamon qurish borasidagi eng muhim harakatlaridan biri yangi avlodni tarbiyalash masalasi edi. Ular uchun maktab faqat savod chiqarish muassasasi emas, balki jamiyatning kelajak intellektual va ma'naviy salohiyatini belgilaydigan markaz vazifasini bajarishi lozim edi.

An'anaviy ta'limda asosiy e'tibor matnni yodlashga qaratilgan bo‘lsa, jadidlar o‘quvchining tushunishi, fikrlashi va amaliy bilimlarni egallashiga ko‘proq ahamiyat berdilar. Shu jihatdan yangi usul maktablari ta'lim mazmunidagi o‘zgarish bilan birga, pedagogik tafakkurning o‘zgarishiga ham zamin yaratdi.

Jadidlar tomonidan darslik va o‘quv qo‘llanmalarining yaratilishi ham ushbu jarayonning muhim qismi bo‘ldi. Ilmiy adabiyotlarda Munavvarqori tomonidan geografiyaga oid «Er yuzi», shuningdek, arifmetika, til va boshqa fanlarga oid darsliklar yaratilgani qayd etilgan.

Bu jarayonni tahlil qilganda, jadidlarning ta'lim sohasidagi faoliyatini faqat «maktab ochish» bilan cheklash to‘g‘ri emas. Ularning asosiy maqsadi ta'limning mazmuni, usuli va ijtimoiy vazifasini o‘zgartirish edi. Ya'ni jadidlar «yangi maktab» orqali «yangi inson»ni shakllantirishni ko‘zladilar. Shu bilan birga Jadidlarning yangi zamon qurish harakatida matbuot alohida o‘rin tutdi. Maktabda berilgan bilim jamiyatning keng qatlamlariga tarqalishi uchun matbuot, kitob va jurnallar zarur edi. Shuning uchun jadidlar gazeta-jurnallar tashkil etish, darsliklar va adabiy asarlarni nashr qilish, kitobxonlik muhitini kengaytirishga katta ahamiyat berdilar. Turkistonda «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Sadoi Turkiston», «Oyna», «Turon», «Buxoroi Sharif», «Sadoi Farg‘ona» kabi nashrlarning paydo bo‘lishi jadidlarning ijtimoiy fikrni shakllantirishga intilishidan dalolat beradi.

Matbuot orqali jadidlar jamiyatning eng dolzarb masalalarini muhokama maydoniga olib chiqdilar. Ta'lim, madaniyat, milliy til, iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy munosabatlar, ayollar ta'limi va zamonaviy ilm-fanga munosabat kabi masalalar matbuotda keng muhokama qilindi.

Shu nuqtai nazardan jadid matbuotini oddiy axborot tarqatish vositasi sifatida emas, balki jamiyatni modernizatsiya qilishga xizmat qilgan intellektual maydon sifatida baholash mumkin.

Adabiyot, teatr va san'at orqali milliy uyg‘onish

Jadidlarning ijtimoiy faoliyati ta'lim va matbuot bilan cheklanib qolmadi. Ular adabiyot va san'atning inson ongiga keng ta'sir ko‘rsatish imkoniyatlaridan ham foydalandilar. Ijodiy faoliyatga ya'niy, Badiiy asar, sahna asari, maqola va publitsistik matn jamiyatdagi muammolarni ko‘rsatish, insonni fikrlashga undash va ma'naviy mas'uliyatni kuchaytirish vositasi sifatida qaraldi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va boshqa jadid ziyolilarining ijodida ilm, ma'rifat, milliy taraqqiyot va jamiyat mas'uliyati masalalari muhim o‘rin egalladi. Jadid adabiyotining pedagogik xususiyati ham tadqiqotlarda alohida qayd etiladi: ularning adabiy faoliyati ko‘p hollarda ta'lim va ma'rifat vazifalari bilan uyg‘un kechgan.

Ayniqsa, teatr jadidlar uchun yangi ijtimoiy-pedagogik vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etdi. Sahna orqali jamiyatdagi illatlar, savodsizlik, jaholat va ijtimoiy mas'uliyatsizlik tanqid qilinib, insonni ma'rifatga intilishga chorlash maqsad qilib olindi.

Demak, jadidlar san'atni faqat estetik hodisa sifatida emas, balki insonning ijtimoiy tafakkurini shakllantiruvchi ma'naviy vosita sifatida ham anglaganlar.

Jadidchilikning muhim xususiyatlaridan yana biri milliy o‘zlikni saqlash bilan zamonaviy taraqqiyotga intilishni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymaganida namoyon bo‘ladi.

Jadidlar uchun zamonaviylashuv milliy madaniyatdan voz kechish degani emas edi. Aksincha, ular ilm-fan, zamonaviy ta'lim va madaniy taraqqiyotni milliy til, adabiyot, tarix va ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirish bilan birga olib borishga harakat qildilar. Tadqiqotlarda jadidlarning ta'limda diniy bilimlarni saqlagan holda zamonaviy fanlarni ham kiritishga intilgani qayd etiladi.

Shu bois jadidlarning «yangi zamon» kontseptsiyasini ikki asosiy tamoyil birligi sifatida talqin qilish mumkin:

1. **ilm va zamonaviy bilimlarni egallash;**
2. **milliy-madaniy o‘zlikni saqlash va rivojlantirish.**

Bu ikki omilning uyg‘unligi jadidchilik harakatining tarixiy o‘ziga xosligini belgilaydi.

Jadidlarning ijtimoiy faoliyati va jamiyatni isloh qilish g‘oyasi

Jadidchilik rivojlangan sari uning vazifalari ham kengaydi. Dastlab ta'lim islohotiga qaratilgan harakat keyinchalik jamiyatning ijtimoiy va madaniy hayotiga oid masalalarni qamrab oldi. YUNESKO tadqiqotida ham 1905–1917 yillar oralig‘ida jadidlar faoliyatida vatan, millat, din, ilm-ma'rifat va ijtimoiy-siyosiy masalalarning tobora muhim o‘rin egallagani ko‘rsatiladi.

Jadidlar turli ma'rifiy va ijtimoiy tashkilotlarni tuzishda ham ishtirok etdilar. Ular aholi o‘rtasida savodxonlikni oshirish, kitobxonlikni kengaytirish, ta'lim muassasalarini rivojlantirish va milliy madaniyatni qo‘llab-quvvatlashga harakat qildilar.

Bu jarayon jadidchilikning evolyutsiyasini ko‘rsatadi: harakatning boshlang‘ich nuqtasi maktab bo‘lgan bo‘lsa, uning ijtimoiy qamrovi keyinchalik butun jamiyatni yangilash g‘oyasigacha kengaydi.

Jadidlarning yangi zamon qurish kontseptsiyasiga oid ilmiy yangilik

Mazkur maqola doirasida jadidlarning yangi zamon qurish yo‘lidagi harakatlarini uch bosqichli yaxlit tizim sifatida talqin qilish mumkin.

Birinchi bosqich — ma'rifiy yangilanish. Bu bosqichda asosiy vazifa yangi usul maktablarini tashkil etish, o‘qitish metodikasini takomillashtirish, zamonaviy fanlarni ta'limga kiritish va yangi avlodni bilimli qilib tarbiyalashdan iborat bo‘ldi.

Ikkinchi bosqich — madaniy-intellektual yangilanish. Bu davrda matbuot, kitob, adabiyot, teatr, kutubxona va ma'rifiy tashkilotlar orqali ijtimoiy fikrni o‘zgartirishga intilish kuchaydi.

Uchinchi bosqich — ijtimoiy-milliy o‘zlikni anglash. Jamiyatning ma'rifiy salohiyati ortgan sari milliy taraqqiyot, ijtimoiy mas'uliyat, davlat va jamiyat munosabatlari kabi masalalar ham jadidlar kun tartibiga chiqdi.

Shu asosda jadidchilikni «maktab → ma'rifat → milliy ong → ijtimoiy yangilanish» mantiqiy zanjirida harakat qilgan intellektual jarayon sifatida tavsiflash mumkin.

Maqolaning mazkur yondashuvi jadidchilik tarixini faqat siyosiy yoki ta'limiy harakat sifatida emas, balki **inson va jamiyatni kompleks modernizatsiya qilishga qaratilgan milliy-intellektual loyiha** sifatida tadqiq etish imkonini beradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, jadidlarning tarixiy xizmatini baholashda ularning faoliyatini muayyan siyosiy voqealar bilan cheklab qo‘yish emas, balki jamiyat tafakkurini o‘zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli ma'rifiy tizim sifatida tadqiq etish muhimdir.

Jadidlar yangi zamonni avvalo inson ongida qurish zarurligini amalda namoyon etdilar. Ular maktabni — bilim manbai, matbuotni — ijtimoiy fikr maydoni, adabiyot va teatrni — ma'naviy tarbiya vositasi, milliy madaniyatni esa jamiyatning tarixiy xotirasi va o‘zligini saqlovchi asos sifatida ko‘rdilar.

Shu ma'noda jadidlarning eng muhim tarixiy sabog‘i shundaki, jamiyatning haqiqiy taraqqiyoti faqat iqtisodiy yoki siyosiy o‘zgarishlar bilan emas, balki **bilimli inson, erkin fikr, milliy o‘zlik, madaniy mas'uliyat va zamonaviy tafakkurning shakllanishi** bilan belgilanadi.

Jadidlar harakati bu jihatdan O‘zbekiston va Markaziy Osiyo ijtimoiy-madaniy tarixida yangi intellektual bosqichni boshlab bergan muhim hodisalardan biri hisoblanadi. Ularning ta'lim, matbuot, adabiyot, teatr va madaniyat sohalaridagi tashabbuslari keyingi milliy taraqqiyot jarayonlariga ta'sir ko‘rsatgan.

Xulosa qilib aytganda, jadidlarning yangi zamon qurish yo‘lidagi harakatlari ko‘p qirrali va o‘zaro bog‘liq jarayonlar majmuasidan iborat bo‘lgan. Ularning faoliyatining markazida insonni ma'rifatli qilish, ta'limni yangilash, milliy madaniyatni rivojlantirish va jamiyatda zamonaviy tafakkurni shakllantirish maqsadi turgan.

Jadidlar yangi usul maktablari orqali ta'lim tizimiga yangicha yondashuv kiritdilar; darslik va o‘quv adabiyotlari yaratish orqali bilimning ommalashuviga xizmat qildilar; matbuot orqali jamoatchilik fikrini shakllantirishga harakat qildilar; adabiyot va teatr orqali insonning ma'naviy-ijtimoiy ongini uyg‘otishga intildilar.

Shuningdek, jadidlarning milliy taraqqiyot haqidagi qarashlarida zamonaviylik va milliylikning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etdi. Ular zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarni o‘zlashtirishni milliy til, adabiyot, tarix va ma'naviy qadriyatlarni rad etish sifatida emas, balki milliy taraqqiyotni ta'minlovchi omil sifatida talqin qildilar.

Shunday qilib, jadidlarning yangi zamon qurish g‘oyasi bitta sohadagi islohot emas, balki **ta'limiy, madaniy, ma'rifiy va ijtimoiy yangilanishlarni birlashtirgan kompleks taraqqiyot kontseptsiyasi** sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning tarixiy tajribasi bugungi tadqiqotlar uchun ham muhim ilmiy-metodologik ahamiyatga ega bo‘lib, milliy taraqqiyotda ilm-ma'rifat, ta'lim va madaniy o‘zlikning o‘zaro bog‘liqligini anglash uchun muhim manba vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Khalid A. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. — Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1998. — 353 p.
2. UNESCO. *History of Civilizations of Central Asia. Vol. VI: The Contemporary Period*. — Paris: UNESCO Publishing.
3. UNESCO. *The New Generation of Jadids*. — History of Civilizations of Central Asia materiallari asosida.

4. Khalid A. *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. — Ithaca: Cornell University Press, 2015.
5. Fitrat A. *Munozara*. — Toshkent: Ma'naviyat.
6. Behbudiy M. *Tanlangan asarlar*. — Toshkent: Ma'naviyat.
7. Munavvarqori A. *Yer yuzi*. — Toshkent, 1913.
8. Ross D. Islamic Education for All: Technological Change, Popular Literacy and the Transformation of the Volga-Ural Madrasa, 1650s–1910s // *Shari'a in the Russian Empire*. — Edinburgh University Press, 2020. — P. 38–80.
9. Zarrinnal N. The Origins of Dabestān: Mīrzā Ḥasan Rushdīyeh and the Quest for New Education // *Iranian Studies*. — Cambridge University Press, 2022.
10. Not By Archives Alone: The “Revolution” in Soviet Central Asian Literary Studies //